

ELTÉRŐ MODERNIZÁCIÓS PERSPEKTÍVÁK A KÖZEL-KELETI MUSZLIM ÁLLAMOKBAN

A tanulmány célja, hogy körüljárja a tágabb Közel-Keleten tapasztalható modernizációs válság hátterét, lehetséges belső okait és következményeit. A szerző rá kíván mutatni az egyes közel-keleti államok modernizációs lehetőségei közötti különbségekre. Az elemzés – interdiszciplináris megközelítést alkalmazva – a modernizáció gazdasági vetülete mellett a politikai és társadalmi kérdésekkel is foglalkozik. A tanulmány nem tér ki a közel-keleti államok makrogazdasági mutatóira, hiszen erről számos munka megjelent magyar nyelven is.

BEVEZETÉS

Az elmúlt években számos tanulmány foglalkozott a közel-keleti államok¹ modernizációs perspektíváival, azonban ezen munkák többnyire figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a térség országai között jelentős különbségek fedezhetők fel. A Közel-Kelet a közgazdasági és politikatudományi szakirodalomban egyaránt egy olyan válságrégióként jelenik meg, amely szélsőséges esetben (Irak, Irán) fenyegetést is jelenthet a nyugati világ számára. *Eva Bellin* [2004: 53] szavait kölcsönvéve, a közel-keleti térséget „kettős ellenállás” jellemzi, hiszen a régió nemcsak a világméretű demokratizálódással (az ún. harmadik hullámmal), hanem a nemzetközi szervezetek által javasolt és előírt gazdasági liberalizáció globális folyamatával szemben is rezisztensnek bizonyult. Az autoritárius rezsimek tartóssága és az ún. etatista gazdaságpolitikai kurzus között szoros összefüggés mutatható ki.

E tanulmány célja, hogy körüljárja a tágabb Közel-Keleten tapasztalható modernizációs válság hátterét, lehetséges belső okait és következményeit. Rá kíván mutatni az egyes közel-keleti államok modernizációs lehetőségei közötti különbségekre. Az elemzés – interdiszciplináris megközelítést alkalmazva – a modernizáció gazdasági vetülete mellett a politikai és társadalmi kérdésekkel is foglalkozni kíván. A tanulmány nem tér ki a közel-keleti államok makrogazdasági mutatóira, hiszen erről számos elemzés megjelent magyar nyelven is [például Szigetvári 2004].

A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Jelen kutatás elsősorban a közel-keleti és észak-afrikai muszlim országokra fókuszál, vagyis az arab világra, Törökországra és Iránra. A tanulmány a következő országokat vizsgálja: Marokkó, Algéria, Tunézia, Líbia, Egyiptom, Szudán, Jordánia, a Palesztín Hatóság, Libanon, Szíria, Törökország, Irak, Irán, Kuvait, Bahrein, Katar, Egyesült Arab Emírátságok, Omán, Jemen, Szaúd-Arábia. Az arab világ néhány államával, mint a Comore-szigetekkel, Dzsibutival, Mauritániával és Szomáliával jelen tanulmány nem foglalkozik, ugyanis ezen országok nem sorolhatók földrajzilag a Közel-Kelethez. A Közel-Keletet tehát tágan értelmezzük, vagyis a Marokkótól Iránig terjedő területet értjük alatta. Izrael államot, amely a Közel-Kelet része, terjedelmi és módszertani okok miatt nem elemezzük.

Az először 2002-ben publikált *Arab Human Development Report* három hiányosságra vezeti vissza az arab világ emberi fejlődését gátló tényezőket.²

1. A *szabadságdeficit* tekintetében a Közel-Kelet a világ legrosszabb pozíciójában lévő régiója, hiszen a posztbipoláris korszakban egyetlen állam sem demokratizálódott [Arab Human Development Report 2002: 27–29]. A térség legdemokratikusabb államaként Izrael, illetve bizonyos fenntartásokkal Törökország említhető. Az arab világban egyetlen állam sem mondható demokratikusnak, amit a Freedom House statisztikái mellett más kutatások is alátámasztanak. A közelkeleti térséget egy sajátos autoritárius stabilitás jellemzi, amelynek talán a legaktuálisabb példája a hatalomátvételének 40. évfordulóját ünneplő Moammar al-Kaddáfi Líbiája. Néhány közel-keleti államot azonban az instabilitás, a törekény politikai egyensúly jellemez, amelynek egyik jelképe a demokratizálódó Irak.
2. A *tudásdeficit*, amely az alacsony iskolázottsági rátával, illetve a felnőttek körében a 30–40 százalék közötti írástudatlansággal jellemezhető [Arab Human Development Report 2002: 51].
3. A *női emancipáció hiánya* azt eredményezi, hogy az arab társadalom fele kirekesztetté vált. Az arab világban kulturális hagyományokra vezethető vissza az a nézet, hogy a nők hátráltatják a haladást, miközben ennek éppen az ellenkezője igaz – a jelentés megállapításai szerint.

A 2002 óta készült újabb jelentések szerint a három hiánytényező tekintetében nem-hogy javulás következett volna be, hanem számos kérdésben romlott az emberi fejlődés helyzete az arab világban. A 2009. évi *Arab Human Development Report* a válságjelenségeket nem az állam, hanem az egyén szintjén elemezte (human security). Az elemzés hét olyan veszélyforrást említ, amely a közel-keleti lakosság személyes életminőségét is jelentős mértékben rontja:

1. A *környezeti problémák*, amelyek közül a legjelentősebbek: a tiszta ivóvízkészletek hiánya, a termőföld szűkössége és a levegő szennyezettsége.
2. Az állam *autoritárius berendezkedése*, amely a polgári és politikai szabadságjogok korlátozásában testesül meg.
3. Az *emberi jogok* súlyos megsértése, amelyen belül a női emancipáció hiányára, az embercsempészetre, a gyakori gyermekházasságra és a menekültek rossz helyzetére hivatkozik a vitaanyag. Az emberi jogokkal kapcsolatos problémákat főként a szub-szaharai afrikai országok esetén tarthatjuk súlyosnak (például Szómália), amely régióval jelen tanulmány nem foglalkozik.
4. A *gazdasági válság* és a szegénység negatívan érinti az egy főre jutó GDP növekedését. 1980 és 2004 között összesen 6,4 százalékkal nőtt az egy főre jutó GDP, ami éves átlagos bontásban számítva kevesebb, mint 0,5 százalék.
5. Az *éhezés, az alultápláltság* és az élelmiszerbiztonság hiánya az egyik legsúlyosabb probléma, amely az egész arab világban jelen van. Az elmúlt évek élelmiszer-válságai, áremelkedései súlyosan érintették az egyéneket.

2 A jelentés a fejlődés és a szabadság fogalmait Amartya Sen [2003] munkája alapján definiálja. Az Arab Human Development Report óriási vitát váltott/vált ki az arab világban, hiszen nem nyugati, hanem arab szerzők készítették az elemzéseket.

6. Az elégtelen *egészségügyi helyzet* főként az afrikai kontinensen fekvő arab országokat sújtja. Külön kiemelhető, hogy az iszlám kulturális tradíciói ellenére a térségben terjed a HIV-AIDS.
7. A *megszállás és katonai intervenció*, amely főként Irak, a palesztin területek, illetve Szomália kapcsán említendő [Arab Human Development Report 2009: 2–14].

Az előzőekben ismertetett válságtünetek nem újkeletűek a tágabb értelemben vett Közel-Keleten, hanem e jellemzők az évtizedek óta fennálló és máig megoldatlan problémákra utalnak, amelyek gyakran felerősödnek és elmélyülnek. A 2008 őszi kirobbant globális pénzügyi válság például hátrányosan érintette a térség államait. A kérdés azonban az, hogy milyen (elsősorban) belső okokra vezethetők vissza a közel-keleti országok gazdasági, politikai és társadalmi kihívásai.

A KÖZEL-KELETI ÁLLAMOK FEJLŐDÉSÉT GÁTLO POTENCIÁLIS BELSŐ TÉNYEZŐK

1. AZ ISZLÁM VÁLSÁGA

A Columbia University egykori irodalomtörténésze, a palesztin származású *Edward W. Said* [2000] által a végtelenségig kritizált orientalista diskurzus a keleti vallások és kultúrák alsóbbrendűségére vezeti vissza a nem nyugati civilizációk fejlődési zsákutcáját.

A nemzetközi szakirodalom és az államférfiak többsége az elmúlt két évtizedben a legtöbb figyelmet az iszlám civilizációban lezajlott (lezajló) változásoknak szentelte. A 2001. szeptember 11-i terrortámadás hatására megfogalmazódott az az általánosan elfogadottá váló alaptézis, hogy az iszlám civilizáció válságban van, és ez komoly biztonságpolitikai kihívást jelent a nyugati világ számára. A nyugati elemzők az elmúlt évtized feléléneküülterrorizmusát – amely egyre jelentősebb veszély mind az Egyesült Államok, (lásd 2001. szeptember 11.) mind Nyugat-Európa (madridi és londoni merényletek) számára – azonosítják az iszlám vallással, ugyanis a legtöbb elkövető muszlim vallású volt.³

Az orientalisták doyenjének számító *Bernard Lewis* számos könyvet publikált a témában. A két legutóbbi figyelemre méltó munkája a *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* [Lewis 2002] és a magyar nyelven is megjelent *The Crisis of Islam* (magyarul *Az iszlám válsága* [Lewis 2004]). Mindkét kötete az orientalisztika eszköztárára, módszereire építkezve kívánja megmagyarázni azt, hogy vajon mi vezetett az *Oszáma bin Ládén* típusú terroristák felemelkedéséhez a Közel-Keleten.

Bernard Lewis az iszlám vallásból és annak szent irataiból indul ki, és jut el az igen borúlátó megállapításhoz, amely szerint az iszlám világ válsága súlyos fenyegetést jelenthet a Nyugatra nézve, különösen akkor, ha a muszlimok többsége elfogadja

³ Lásd a 2001. szeptember 11-i merényleteket követő éles iszlám-ellenes kirohanásokat, például *Fallaci* [2002]. Az iszlámról gyakran a kiábrándult, súlyos identitászávarral küzdő muszlimok is rossz képet festenek. Ilyen például a szomáliai származású *Ayaan Hirsi Ali* [2007], akinek az írásai Magyarországon is divatossá váltak.

Oszáma bin Láden nézeteit. Lewis a szabadságjogok hiányát, a nők elnyomását, a korrupciót említi a közel-keleti államok legsúlyosabb problémái között. „Ha a közel-keleti népek továbbhaladnak a jelenlegi úton, akkor az öngyilkos merénylő lehet az egész régió szinonimája...” – vélekedik Lewis [2002: 159].

Bernard Lewis fő tézise – amely szerint a muszlim országok válságáért az iszlám vallás a felelős – önmagában nem állja meg a helyét. Lewis arra alapozza feltevését, hogy az iszlám hagyományai nem egyeztethetők össze a modernitás értékeivel, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármasságával. Lewis szerint az iszlám világban meglehetősen kevesen támogatják a liberális demokrácia és az emberi jogok bevezetését, mivel a többség egyre inkább a radikális iszlám irányzata felé mozdul el, amely biztonságpolitikailag veszélyezteti Európát és az Egyesült Államokat.⁴

A *civilizációs paradigmát*, vagyis Lewis téziséét több síkon is meg lehet cáfolni. A muszlim közvélemény egy kutatás adatai szerint elkötelezett a demokratikus ideálok mellett, és nem támogatja a diktátorok önkényuralmát, vagyis a politikai értékek tekintetében a feltételezések ellenére nincsen szignifikáns különbség egy nyugati ország és egy muszlim ország lakossága között [Norris–Ingleheart 2002]. Téves következtetés lenne azonban, ha arra a megállapításra jutnánk, hogy a muszlim világ javarészt egyetért azzal az amerikai célkitűzéssel, amely szerint a nyugati típusú demokráciát el kell terjeszteni az iszlám civilizációban. Ebben a tekintetben egyet kell értünk Bernard Lewissal, aki rámutatott arra, hogy a nyugati terminusok (például szabadság) alapvetően különböznek az iszlám civilizációban általánosan elfogadott jelentéstartalomtól. A szabadság egy muszlim számára a rabszolgaság ellentétjét jelenti történelmileg, míg a nyugati szabadságfogalom értelmezhetetlen az eltérő kulturális hagyományok miatt. Az iszlám a valóságban is rendkívül sokszínű, így leegyszerűsítés azt állítani, hogy a vallási, civilizációs hagyományokban keresendő az elmaradottság legfőbb oka.

2. A NEMZETÁLLAMI MODELL VÁLSÁGA

A mai közel-keleti és észak-afrikai államok határai a XIX. század végén, illetve a XX. század elején alakultak ki. A térség számára az addig ismeretlen területiség elvét, illetve a nacionalizmus eszméjét az Oszmán Birodalom romjain viaskodó európai hatalmak terjesztették el. Európa „beteg emberének” szultánjai a XIX. században importálták az államiság eszméjét, amely ezidáig idegen volt a térség számára. A XVIII.–XIX. században a Közel-Kelet a Nyugat által definiált nemzetközi rendszer egyik függő helyzetben lévő aktorává vált. A Portát ért katonai megaláztatásokat követően megindult politikai reformok és társadalmi változások eredményeként az Oszmán Birodalom a territorialitás eszméjén alapuló vesztfáliai nemzetközi rendszer logikájának megfelelő modern állammá alakult [Badie 2000: 59].

Az Oszmán Birodalom dezintegrációja az észak-afrikai területeken már a XIX. században teret engedett az európai kolonializmusnak, míg a Közel-Keleten az első

⁴ Mint ismeretes, Bernard Lewis használja először a „civilizációk összecsapása” kifejezést, amellyel megalapozza *Samuel P. Huntington* könyvének fő mondanivalóját. Lásd Lewis [1990].

világháború vége jelentette az új államhatárok kialakulását. A kontinensnyi méretű, multikulturális birodalom európai mintára modern államokká bomlott szét, amely számos területi vitának a magját hintette el az itt élő, döntően muszlim vallású népek között. Az új közel-keleti államok többségükben mesterséges képződmények,⁵ amelyek nem rendelkeztek legitimitással, és állampolgáraik lojalitása sem az idegen nemzetállamhoz kötődött, hanem legfőképpen vallási, illetve törzsi jellegű volt. A közel-keleti államok a „felemás modernitás” stádiumába kerültek, azaz külsőleg részei voltak a nemzetállami szuverenitásra épülő vesztfáliai nemzetközi rendszernek, ugyanakkor belső struktúrájuk tekintetében egyfajta kettősséget mutattak: intézményeik többsége formálisan a nyugati politikatudományi gondolkodás alapján épült fel, ugyanakkor mellőzték az amögött meghúzódó filozófiát, azaz a „modernitás szemléletét” [Tibi 2003: 171; Rostoványi 2002: 102].

A nemzetállami modell egyszerre hozott stabilitást és bizonytalanságot a térségben. A XX. században külső hatásra létrehozott államok közül egyetlen egy sem veszítette el létét, sőt a nemzeti identitások az idők folyamán kialakultak és megszilárdultak. A káosz jelei annyiban mutatkoznak, hogy a döntő mértékben a kolonializmushoz kapcsolódó XX. század eleji, illetve a külső katonai beavatkozással együttjáró (Irak, Afganisztán) nyugati államépítési kísérletek sorban kudarcot vallottak, ami részben felelős a mai közel-keleti fegyveres konfliktusokért [Dodge 2006].

Az állam működéséhez szükséges jogi kereteket (például alkotmány) és politikai intézményeket (párt, parlament, választás) ugyancsak az európai nagyhatalmaktól tanulva alakították ki. A nemzeti hovatartozás mellett nem veszített jelentőségéből a tradicionális vallási és törzsi kötődés, sőt számos esetben védekező mechanizmusként szolgált a közel-keleti népek számára. A térségben a közösségi identitás legmagasabb szintje továbbra is az iszlám vallás, amelyet a *vallási felekezethez* (síita–szunnita), a *tágabb nemzethez* (például arab umma), a *szűkebb nemzethez* (például szíriai, palesztin), a *törzshöz* (lásd Irak, Jordánia), *családhoz, klánhoz* (lásd Libanon) való tartozás egészíti ki. A közel-keleti társadalmakban a nacionalizmus eszméjének megjelenésével együtt tehát a közösségi szemlélet továbbra is érvényben maradt a nyugati individualizációval szemben [V. ö. Lewis 1998].

Míg a korábban bemutatott Arab Human Development Report „fekete lyukhoz” hasonlította az államot, addig más szerzők „túlburjánhott” államról beszélnek [Ayubi 1996: 1–37]. A felgyorsult globalizációs folyamat méginkább felerősítette az államisággal kapcsolatos negatív percepcióikat. Az állam ebben az értelemben akadályozza az esetleges politikai és gazdasági reformok sikeres bevezetését.

3. A POLITIKAI ELIT/ÉRTELMISÉG VÁLSÁGA

A politikai és gazdasági reformokhoz egy olyan elit szükséges, amely hajlandó és képes azok végrehajtására. Európa közel-keleti befolyásának növekedése hozzájárult egy új társadalmi elit megjelenéséhez, amiben nagy szerepet játszott a nyugati típusú oktatási rendszer elterjedése és a nyugati tudományos műveltség elsajátítása. Az új

⁵ Egyiptom, Irán és Törökország kivételként kezelhető.

társadalmi réteg politikai legitimitását annak köszönhetette, hogy a nyugatosítás különböző receptjeinek ismeretében kívánták gyógyítani a fellépő problémákat. Tanulmányaikat gyakran nem a közel-keleti oktatási intézményekben, hanem Párizs és London kiemelkedő egyetemein végezték, aminek köszönhetően elsajátították az európai nyelveket és az európai kulturális szokásokat. Az új elit tagjai szembefordultak a neopatrimoniális logikával, amely a tradicionális hatalmi központot jellemezte, ugyanakkor eltávolodtak a középosztály azon tagjaitól, akik elleneztek a nyugati modell átvételét, hiszen abból semmilyen hasznuk nem származott. A nyugatosító elit és az Európától való importálás egy olyan ördögi körré formálódott, amelyből nem sikerült kitörni.

A modernizáció olyan társadalmi problémákat hozott a felszínre, mint a demográfiai robbanás és egyéb gazdasági kérdések, amelyekre a tradicionális módszerek alkalmazása nem tűnt hatékonynak. Az új elit ebben a formában újratermelte önmagát, hiszen azt hirdette, hogy a nyugati technikák monopóliumának birtokában képesek felszámolni a válsághelyzetet, ugyanakkor éppen az idegen elemek kritikátlan átvétele segítette elő a kudarcok fokozódását.⁶

A közel-keleti politikai elit az 1990-es években a gazdasági és politikai reformok fő akadályozójává vált. A külső nemzetközi nyomás, illetve az alulról táplálkozó elégedetlenség hatására az elit felülről, társadalmi konszenzus nélkül, a gazdasági modernizáció és a politikai liberalizáció irányába mutató intézkedéseket hajtott végre. Ahogy számos tanulmány rámutatott, a felülről jövő kezdeményezéseknek egyetlen célja volt, a fennálló rezsím legitimitásának a biztosítása, a hatalom megőrzése és átmentése. Ebben az értelemben maga a modernizáció pusztán egy eszköz és nem cél a politikai elit számára [Brynen–Korany–Noble 1995].

A politikai elit gyakran egyoldalúan a kedvezőtlen külső tényezőket említi, mint a modernizációs törekvések leállása, illetve az ellenkező irányú deliberalizációs politika okaiként. Előszeretettel hivatkoznak a palesztin kérdés megoldatlanságára, a térségben dúló fegyveres konfliktusokra, az Egyesült Államok negatív szerepére és az Izrael Állam által megtestesített külső fenyegetettségre. Az ellenségkép gyártása azt a célt szolgálja, hogy elterelje a figyelmet a belső problémákról. A politikai és gazdasági reformok megfékezésében a közel-keleti politikai elit furcsa módon az Egyesült Államokat is képes érdekeltté tenni az iszlamizmus veszélyére hivatkozva. Például *Hoszni Mubárak* Egyiptomban, vagy II. Abdalláh Jordániában az 1990-es években olyan retorikai fogást alkalmaznak, hogy a hatalmukra fenyegetést jelentő iszlamista veszélyt túlértékelik, pusztán azért, hogy a nyugati világ elfogadja a status quot, az autokratikus berendezkedésű politikai rezsimeket.⁷

Az öbölmenti olajmonarchiákban más a helyzet, hiszen a politikai elitet az uralkodó dinasztia tagjai alkotják, Szaúd-Arábiában például több ezer herceg, akik közösen hozzák a döntéseket. Ezekben az államokban az uralkodó családokat ugyan számos kihívás éri (például: iszlamisták), ugyanakkor ameddig a kőolaj- és földgázexportból a kiadásokat fedező bevételek származnak, addig a gazdasági és politikai átalakításnak nincsen kiemelt jelentősége [Beblawi 1987].

6 Lásd *Bertrand Badie* [2000] kiváló könyvét, amelyben hosszasan mutatja be az „importáló osztály” és a társadalom egyéb rétegei között kialakult feszültségeket és érdekhálókat.

7 Ezt a nézetet képviseli *Barry Rubin* [2002].

4. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉSI MODEL VÁLSÁGA: AZ ISZLAMISTA ALTERNATÍVA?

A közel-keleti államok a kolonializmus időszaka alatt főként a nyugati típusú gazdasági modell átvételével próbálkoztak, amelynek elsődleges célja a gazdasági felzárkózás volt. A nyugati minta átvétele már az Oszmán Birodalomban megkezdődött, amikor a szultánok a „defenzív modernizáció” jegyében kísérelték megmenteni Európa beteg emberét. Az első világháborút követően, az államhatárok végleges kialakulásával (Észak-Afrika kivételével) kezdetét vette a *mandátumrendszer* korszaka, amely a nyugati indíttatású reformtörekvések továbbélését jelentette [Badie 2000: 94].

A térségben a második világháborút követő időszak jelentős társadalmi és politikai változásokat hozott, hiszen felértékelődtek a baloldali indíttatású, az állam erőteljes gazdasági beavatkozására építő forradalmi ideológiák (például: arab nacionalizmus), amelyek az alulfejlettség gyors felszámolását ígérték. A közel-keleti államokban öt gazdasági növekedési stratégiával kísérleteztek a függetlenséget követően. 1. Az *agrárexport-vezérelt növekedési stratégia* azokban az országokban volt jellemző, ahol a belső piac korlátozott volt, agrárfelesleg létezett és komparatív előnnyel rendelkeztek valamely termény előállításában. A legjellemzőbb példaként az egyiptomi gyapotexportot említhetjük. 2. *Nyersanyagexport-vezérelt* növekedési stratégia főként a kőolajban, földgázban és a foszfátokban gazdag országokban alakult ki. Ezen államoknak is legalább két alcsoportját különböztethetjük meg: azon országok, amelyek jelentős lakossággal rendelkeznek és mezőgazdasági termelést is folytatnak (Algéria, Marokkó, Tunézia, Irak és Irán), illetve a teljes mértékben a szénhidrogének exportjára berendezkedett gazdaságokat (főként az öbölmenti államokat). 3. Az *importhelyettesítő iparosítás* stratégiáját számos közel-keleti ország – többek között Algéria, Egyiptom, Irak, Szíria és Törökország – követte kitörési stratégiaként. Az iparosítás a tömegtermeléstől kezdve a hadiiparon át jelentős mértékben meghatározta ezen államok gazdasági modernizációját egészen az 1970-es évekig bezáróan. 4. Az *exportorientált* növekedési modellt elsősorban azon államok alkalmazták, amelyek érzékelték az importhelyettesítő iparosítás hátrányait a XX. század második felében. Marokkó, Tunézia és Törökország említhetők példaként. 5. A *mezőgazdasági fejlesztésre épülő növekedési stratégia* elsősorban a legszegényebb, szénhidrogénekkel és fejlett iparral nem rendelkező, azonban munkaerőben gazdag országok választási lehetősége (például Jemen, Szudán) volt a függetlenséget követően [Richards-Waterbury 1996: 21–30].

Az előbbieken említett öt etatista, az állam széleskörű gazdasági szerepvállalására építő stratégia kudarcot vallott, aminek következtében a Közel-Kelet országai modernizációs válságba kerültek. Az olajmonarchiák ez alól kivételnek számítanak, hiszen az 1970-es évek olajárrobbanásainak eredményeként olyan többletbevételre tettek szert, amelyet az infrastruktúra fejlesztésére és jóléti kiadásokra tudtak fordítani. A sikertelen modernizációs kísérlet következtében a közel-keleti gazdaságokban a makrogazdasági egyensúly felborult, jellemzővé vált az eladósodottság, illetve a folyó fizetési mérleg hiánya. Az országok egy köre az 1970-es évek, 1980-as években a nemzetközi pénzügyi intézményekhez fordultak, és készenléti hitel-megállapodásokat kötöttek, aminek egyik feltétele a neoliberais gazdasági recept alkalmazása volt. Az 1970-es évek elején például Szadat egyiptomi elnök meghirdette a gazdasági nyitás programját (*infitáh*), majd az 1980-as évek elején Jordániában és Marokkóban

is megindult a gazdasági liberalizáció. A folyamat azonban néhány éven belül megakadt: a privatizáció leállt és a magánszféra szűk maradt, meglehetősen korlátozott lehetőségekkel.

A nyugati mintára végrehajtott modernizáció sikertelenségének hatására felértékelődött a különutas fejlődés gondolata, amelynek legfőbb képviselőivé az iszlamista csoportok váltak. Az iszlamista csoportok azonban mindeddig nem fogalmaztak meg egységes, koherens gazdaságelméletet, ugyanis általában a gazdasági kérdések számukra másodlagosak a társadalom, illetve a politikai rendszer iszlamizációjához képest. Az iszlamisták gazdaságpolitikájában a redistribúció, illetve a lakosság alapszintű ellátása, a szegénység felszámolása szerepel prioritásként. Elképzeléseik legtöbbször szembenállnak a rezsím által propagált gazdaságpolitikai kurzussal, amely képtelennek bizonyult a gazdasági válságjelenségek kezelésére. Az iszlamisták gazdaságelmélete elsősorban olyan specifikus kérdésekre terjed ki, mint a kamat az iszlámban, illetve ezzel kapcsolatban az iszlám bankrendszer, valamint a minden hívő kötelességének számító zakát vagy alamizna [Richards–Waterbury 1996: 21–30].

Azokban az államokban, ahol az iszlamisták bekerültek a hatalomba (például Irán, Szudán) nem bontakozott ki a gyakorlatban iszlám gazdaságpolitika. Ezen államok a kölcsönös függőségi viszonyok közepette maguk is keresték a külgazdasági lehetőségeket, azonban az ellenük fokozatosan bevezetett szankciók gátolták ezt. A Közel-Keleten tulajdonképpen az „iszlamista” gazdasági modernizáció sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hiszen Szudán a térség egyik legszegényebb állama maradt. Iránban az elmúlt években, a demográfiai robbanással egyidejűleg, megnöttek a vagyoni és jövedelmi különbségek, és a városi szegénység, különösen Teheránban, soha nem látott méreteket öltött. A Közel-Keleten tehát valamennyi gazdaságpolitikai modell kudarcot vallott.

5. A NEOPATRIARCHÁLIS TÁRSADALMI MODELL VÁLSÁGA

A közel-keleti államok gazdasági és társadalmi struktúrája lényegesen eltér a nyugati országok felépítésétől, amelynek legfőbb okaiként egyrészt a neopatriarchális berendezkedést, másrészt a megkésett nemzetfejlődés kudarcának következményeit: a duális társadalmat és az állam mindenre kiterjedő szerepét említhetjük.

Hisham Sharabi könyvében *neopatriarchális* jellegűnek nevezte a közel-keleti államok berendezkedését, így bizonyos szempontból a kultúra felől magyarázza a térség autoritárius rezsímjeinek stabilitását. Az elmélet szerint a közel-keleti társadalmak tradicionális berendezkedésűek, hierarchikus felépítésűek és a nemek közötti egyenlőtlenség jellemzi őket [idézi Waterbury 1994: 31]. Az Európából importált politikai intézmények – amelyek a nyugati civilizációban lejátszódott individualista társadalomberendezkedést, illetve politikai társadalmat előfeltételezték – a csoport-szolidaritás (törzsi, klán- és rokonsági kötelékek) elve alapján épültek fel a Közel-Keleten, ami gátolta a politikai versengés kibontakozását. A neopatriarchális állam „...számos tekintetben nem más, mint a tradicionális patriarchális szultánátus modernizált változata” [idézi Moghadam 2005: 107].

A neopatriarchális típusú államok a következő négy tulajdonsággal írhatók le: 1. A társadalmi és politikai kapcsolatok alapegységei nem a nemzet vagy a civil társada-

lom, hanem az etnikum, a törzs, vagy a klán, vagy a család.⁸ 2. Az állam valamennyi intézményét a kényszer, az elnyomás és a paternalizmus jellemzi, a kölcsönös együttműködés helyett.⁹ 3. A közel-keleti társadalmak saját kizárólagosságukat hirdetik, így kirekesztőek, ami nem ad lehetőséget a pluralizmusra és a sokszínűség hangsúlyozására.¹⁰ 4. A közel-keleti országokban különösen fontosak a rituális szokások, amelyek legitimálják a rezsimeket.¹¹ A társadalomban ennek következtében a kreativitás nem érvényesülhet [Luca 1994: 61].

A neopatriarchális államokat legjellegzetesebben a klánszellem fogalmával lehet leírni, ami a fentiekben említett azon etnikai, törzsi, családi és klánkötelékekre utal, melyek a társadalom struktúráját átszövik, és újratermelik a csoportszolidaritást (*aszabijja*). Az *Arab Human Development Report* [2004: 145] szerint a klánszellem megakadályozza azt, hogy a közel-keleti emberek szabadon gondolkodó individuumokká váljanak, és felelősségteljes állampolgárok legyenek. Az évszázados hagyományok következtében az egyén nem önálló, hanem annak a közösségnek a része, amelyhez tartozik. Ez a közösség, legyen ez törzs, klán, vagy család, megvédelmezi tagjait, ennek eredményeként az egyén lojalitása nem az államhoz, hanem automatikusan a szűkebb csoporthoz kötődik.

Az arab szakértők által készített jelentés mély társadalomfilozófiai kérdéseket vet fel, többek között azt, hogy vajon a közel-keleti társadalmaknak követniük kell-e a nyugati individualista modellt, vagy kialakulhat-e demokrácia egy közösségi társadalomban. A szerző meggyőződése, hogy habár a következőkben elemzett *modernizáció* (urbanizáció, oktatás, iparosítás, stb.) és *globalizáció* jelentősen átalakítja a közel-keleti társadalmakat, paradox módon az identitás előtérbe kerülése megerősíti a tradicionális struktúrákat. A közeljövőben tehát nem lehet számítani arra, hogy az *aszabijja* elvét a térségben élő emberek felcseréljék más, idegen normákkal. Ennek legfőbb oka, hogy míg a nyugati típusú demokrácia kialakulását mondhatni megelőzte a társadalom individuális szerkezetének kialakulása, ugyanakkor a közösségi szemléletű rendszer nem feltételezi a nyugati társadalomfejlődés átvételét.

Ghassan Salamé [1994: 9–11] az általa szerkesztett könyv bevezetőjében hosszasan foglalkozik a nemzet, az egyén és az *aszabijja* közötti összefüggésekkel. Elemzésében utal arra, hogy a nyugati demokrácia előfeltételezte a nemzeti identitás kialakulását, amely meghatározta az egyén helyét a társadalomban. A demokrácia szorosan kapcsolódik a szervesen kialakult nemzetállamokhoz, aminek következtében megszűntek a tradicionális intézmények. Ezzel szemben a Közel-Keleten az Európából importált modern intézményekhez, fogalmakhoz (nemzet, egyén) nem kötődnek az emberek, mivel az *aszabijja* a hagyományos – közösségi – struktúrákhoz (törzs, klán stb.) rendelődik. Salamé szerint a demokratizálódás előfeltételezi a mo-

8 Gondoljunk Irakra, ahol a Szaddám-éra alatt domináns politikai szerepre tettek szert a tikriti klán tagjai. Szíriában a kisebbségi *alaviták* uralják a politikai struktúrát, Libanonban pedig néhány család irányítja hagyományosan az ország politikai életét stb.

9 Külön kiemelendő az erőszakszervezetek politikai szerepe.

10 Irakban a *baásziizmus* ideológiája szinte „isteni kinyilatkoztatásnak” minősült, amelyet egyetlen ember sem kérdőjelezhetett meg, hiszen ezáltal az „iraki nemzet egységét” vonta kérdőre.

11 Ilyen rituális ceremóniák a Babilón-játékok, vagy például az adott rezsim hitelességét növeli az uralkodó családfájának a prófétaig való visszavezetése (lásd például: Jordánia).

dern és a tradicionális struktúrák, illetve a nemzeti identitás kérdésének, valamint az egyén szerepének tisztázását. A közel-keleti, mesterségesen létrehozott államok demokratizálódása ezért körültekintést igényel, ugyanis a premodern entitások és az aszabijja szerepének megkérdőjelezése az állam széteséséhez vezethet.

A neopatriarchális viszonyrendszer a modern államiság körülményei közepette újratermelődött. A csoportszolidaritás jelensége a XIX. századtól kezdődően az európai mintára létrehozott politikai intézményeket átszötte, így a fegyveres erőket, a politikai pártokat és az állami bürokráciát. A Közel-Keleten az individualizmus hiánya megakadályozta, hogy a teljesítményelven működő, hatékony politikai struktúra alakuljon ki. A közel-keleti államok a neopatriarchális logika és a XX. században importált baloldali ideológiák következtében az élet valamennyi szegmensére kiterjedő intézményi struktúrát építettek ki. A nemzeti egység megteremtése és a gazdasági alulfejlettség megkövetelték a központosított államhatalmat és egy széles körű bürokrácia létrejöttét.

A nyugati társadalomfejlődéssel szemben a Közel-Keleten a gyarmati időszakot követően létrejött egy olyan bürokrácia, amely felszívta az oktatási rendszerből kikerülő fiatal értelmiségieket. Az állami bürokrácia, annak háttérintézményeivel együtt szinte egyedüli karrierlehetőségként szolgált a katonai pálya, illetve a kivándorlás mellett, ami az elit konformizmusát idézte elő. Egy IMF-tanulmány adatai szerint – hét országot vizsgálva – a közszférában foglalkoztattak aránya az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva 1996 és 2000 között 20 százalék volt, míg a nem mezőgazdasági tevékenységet végzőknek kb. egyharmada talált megélhetési lehetőséget közalkalmazottként.¹² Érdekes, hogy Egyiptom esetében ugyanezen adatok 35 és 70 százalékot tettek ki, ami azt jelenti, hogy minden harmadik foglalkoztatott az állami szférában dolgozik, illetve minden tíz nem mezőgazdasági munkásból hét az állami bürokráciát gyarapítja.

Össességében megállapítható, hogy a nyugati indíttatású modernizációs törekvések a történelmi tapasztalatok alapján nem egyeztethetőek össze a térség hagyományával, társadalmi és politikai viszonyaival. A nemzetállami logika és az amögött meghúzódó formális intézmények átvétele idegen a térség történelmi kontextusa szempontjából. A jelenlegi válság hátterében az idegen eszme téves adaptálása mellett a helyi társadalmi berendezkedés, illetve a kedvezőtlen külső körülmények húzódnak meg. Ez nem azt jelenti azonban, hogy a térség államai akár gazdaságilag, akár politikailag ne változtak volna. A függetlenség óta eltelt évtizedek bebizonyították, hogy a térség országaiban a modernizációs törekvések hoztak bizonyos eredményeket (például a halálozási ráta csökkenése, az infrastruktúra fejlesztése, stb.), azonban nem oldották meg a strukturális problémákat. A tanulmány második fele az egyes államok eltérő gazdasági és politikai fejlődését kívánja elemezni.

12 Az IMF statisztika az alábbi hét országot vizsgálja: Algéria, Egyiptom, Irán, Jordánia, Marokkó, Pakisztán és Tunézia. A mi meghatározásunk szerint Pakisztánt nem soroljuk a Közel-Kelethez, azonban az IMF statisztika átlagszámításában kivételesen mégis figyelembe vesszük [Gardner 2003].

A KÖZEL-KELETI ÁLLAMOK DIFFERENCIÁLTSÁGA

A közel-keleti államok különféle szempontok alapján csoportosíthatók. Az egyes típusok eltérő modernizációs tapasztalatokat, illetve jövőképeket jelentenek. *Roger Owen* [2003: 5–22] strukturális szempontokat és a történelmi fejlődést figyelembe véve a közel-keleti államoknak három típusát különbözteti meg. Az ún. *gyarmati államok* az első világháborút követően, a mandátumrendszer keretében jöttek létre, és ezeket a központosított adminisztráció mellett a nagyfokú külső befolyás jellemezte. Ilyen államnak tekinthető Egyiptom, Irak, Libanon, Szíria, stb. A második típusú közel-keleti állam közvetlenül a függetlenséget követő években alakult ki, amelyre a *felülről irányított etatiszta modernizáció* volt a jellemző, főként a nyugat-európai kormányzati tapasztalatok átvételével. A függetlenséget követő reformokat gyakran baloldali ideológiákkal is alátámasztották, amelyek egyszerre építettek a helyi tradíciókra és a külső, idegen befolyásra (lásd Egyiptomban a nasszerizmus jelenségét). A harmadik fejlődési szint az *autoritárius állam* modellje, amelyre a túlbujánzott állami intézmények (hadsereg, rendőrség, állami foglalkoztatottság, állami beruházások, stb.), az egypártrendszer és erős, egy kézben összpontosuló vezetés jellemző (lásd *Háfiz al-Aszád* elnökségét Szíriában).

Míg Owen a külső szempontokra helyezi a hangsúlyt a közel-keleti államok formálódása kapcsán, addig *Iliya Harik* [1990: 1–29] inkább a belső sajátosságokból vezeti le a mai közel-keleti rezsimeket, amikor a mai közel-keleti államok legitimitációját az évszázados, a kolonializmus időszakát megelőzően kialakult tradíciókból eredezteti, és elveti azt a nézetet, amely kizárólag az idegen befolyásnak tulajdonítja a létrejöttüket [Edwards 2006: 13]. Harik öt típusát különbözteti meg a közel-keleti államoknak.

1. Az ún. imamátusokban az imám a hatalom birtokosa. A szerző ide sorolja Ománt, Jement és Hidzsázt.
2. A törzsfőnökök és imámok szövetségére épülő állam tipikus példája Szaúd-Arábia, ahol a XVIII. századtól kezdve a Szaúd-család hatalmát a vahhabita tanok legitimálják.
3. A tradicionális, szekuláris rendszerek, ahol az uralkodó családnak, illetve az államnak nincs vallási legitimitációja (Bahrein, Katar, Kuvait és Libanon).
4. A bürokratikus-katonai rezsimek, amelyekben a hatalom központosított és az erőszakszervezetek meghatározó szerepet töltenek be a belpolitikában is (Algéria, Egyiptom, Tunézia).
5. A gyarmatosítók által teremtett államok, amelyek nem vezethetők le a tradicionális struktúrákból, hanem az európai hatalmak egy helyi vezetőt ruháztak fel a hatalomgyakorlás eszközeivel (Irak, Szíria, Jordánia, Izrael, Palesztina) [Harik 1990: 1–29]. Mivel a csoportosítás csak az arab államokkal foglalkozik, így nem sorolja be Törökországot és Iránt sem. Ennél jelentősebb hiányosságként róhatjuk fel, hogy figyelmen kívül hagyja a mai közel-keleti államhatárok kialakulásában játszott nyugati szerepet. A nemzetállami logika történelmileg teljesen idegennek számított a Közel-Keleten, és az amögött meghúzódó területiség elve ugyancsak újdonságként hatott [v. ö. Badie 2000].

Raymond Hinnebusch [2007: 21–24] intézményi és strukturális szempontokat figyelembe véve megkülönbözteti az ún. posztpopulista rezsimeket a járadéktól függő monarchiáktól. Míg az előző kategória a hagyományos tradíciók és a nyugati mintára végrehajtott reformok eredménye, addig az utóbbi az olaj és a tribalizmus összefonódására épül. A posztpopulista köztársaságok az 1970-es években az arab nacionalizmus válságát követően gazdasági liberalizációra kényszerültek (lásd Egyiptom-

ban az *infítáh* politikáját), amelyet azonban nem követett valódi demokratizálódás. A gazdasági reformok, akárcsak az 1990-es évek elején indított politikai reformok nem hoztak valódi strukturális változást, hanem a hatalomhoz közeli elitesoportok érdekeit szolgálják. Rövid távon tehát semmiképpen sem számolhatunk a poszt-populista államok demokratizálódásával, ugyanakkor számos tényező (például: gazdasági szempont, külső nyomásgyakorlás) ebbe az irányba mutat.

A járadéktól függő monarchiák az olajárak ingadozása, a járadékbevétel esetleges elapadása vált ki félelmeket az uralkodó dinasztiák tagjaiból. A királyi család általában a maga soraiból rekrutálja az alapvetően csekély létszámú fegyveres erőket, illetve gazdaságilag mindenkit alárendel a monarchiának. A járadékbevételek ingadozása ellenére sem várható demokratizálódás a monarchiákban [Hinnebusch 2007: 21–24].

Hinnebusch elemzése rávilágít a politikai gazdaságtani szempontokra, ugyanakkor figyelmen kívül hagyja, hogy maguk a járadékgazdaságok is differenciáltak, illetve nem valamennyi monarchia rendelkezik járadékkal. A közel-keleti államok több, mint a fele járadékgazdaságnak tekinthető, vagyis az állam olyan külső bevételi forrásra tesz szert, amelynek elköltéséről nem tartozik elszámolási kötelezettséggel a lakosság felé. Ilyen például a földgáz és a kőolaj exportálásából befolyt összeg (olajmonarchiák), az egyéb ásványi kincsek értékesítése (például foszfát Marokkóban) vagy a nyugati hatalmak által folyósított támogatások (például az Egyesült Államok mintegy évi kétmilliárd dollárral finanszírozza Egyiptomot), vagy a stratégiai elhelyezkedésből származó bevételek (például a Szezi-csatorna Egyiptom számára). Ezen államok abban közösek, hogy ameddig a járadékbevétel fennmarad, addig sem gazdaságilag, sem politikailag nincs szükség a modernizáció végrehajtására.

Mehran Kamrava [1998] csoportosítása (lásd 1. számú táblázat) épít a *Hinnebusch* által bemutatott különbségtételre, ugyanakkor annál sokkal szofisztikáltabb, hiszen figyelembe veszi, hogy a járadékgazdaságok sem egységesek. Kamrava a közel-keleti rezsimeket két nagy csoportba, a demokratikus és nem demokratikus államokra osztja. Az általa protodemokráciáknak nevezett rezsimek kategóriája azon közel-keleti államokat tartalmazza, ahol a politikai és polgári szabadságjogok részben érvényesülnek. Maga az elnevezés – protodemokrácia – azt sugallja, hogy Kamrava nem statikus állapotként tekint ezen államokra, hanem folyamatosan változó, formálódó politikai rendszereket lát. Megkérdőjelezhető azonban Jemennek a demokratikus államok közötti említése.

Számunkra a nem demokratikus rezsimek csoportosítása bír igazi szakmai jelentőséggel. Kamrava szerint a befogadó-populista rezsimekben az állampolgárok részt vehetnek a politikában, a valódi döntések meghozatalában azonban nyilvánvalóan nem. Ezen államok, mint például Irán vagy Líbia, inkább retorikai szinten befogadó államok, azonban a gyakorlatban kirekesztőek és az erőszakszervezetekre épülnek. Irak e sorok írásakor inkább a protodemokráciák közé lenne sorolható, azonban a háború óta eltelt hat esztendő alatt sem kristályosodott ki, hogy mit hoz a jövő az amerikai csapatok közelgő kivonulása után. A szultanisztikus rezsimek, vagyis a monarchikus berendezkedésű államok két alcsoportját különbözteti meg Kamrava. Az olajmonarchiák költségvetésének nagy részét az olaj- és földgázbevételek adják, ami politikailag azt eredményezi, hogy az uralkodó dinasztia nem tartozik elszámolással, vagyis felelősséggel az állampolgároknak. Ebből következően limitált a politi-

kai reformok lehetősége, hiszen ameddig a járadék biztosítja a rezsimek gazdasági alapját, addig mélyreható politikai változásokra sem lehet számítani. A civil-mítoszra épülő monarchiák nem rendelkeznek sem jelentős olajvagyonnal, sem olyan társadalmi kontextussal, mint az öbölmenti monarchiák.¹³ Kamrava [1998] álláspontja szerint éppen ebből következik, hogy az elmúlt években jelentős politikai változások játszódtak le Jordániában és Marokkóban. Kritikaként felhozható azonban, hogy a tanulmány megírása óta mindkét országban legalább annyi, a szabadságjogokat korlátozó visszalépésre került sor. A kirekesztő államokban egy szűk politikai elit gyakorolja a hatalmat a hadsereg erőteljes támogatásával. A katonaság belpolitikai szerepét tekintve azonban különbségeket látunk, így Algéria és Szudán külön kiemelendő, amelyek katonai rezsimeknek tekinthetők. Egyiptomban, Szíriában és Tunéziában pedig a titkosszolgálatok játszanak jelentős szerepet, amely konformitásra kényszeríti az egyéneket. A politikai liberalizációnak ezen államokban csekély a lehetősége a közeljövőben.

Kamrava csoportosítása kétségkívül rámutat azokra a szempontokra (járadék, katonaság szerepe, stb.), amelyek más tipizálásokból hiányoznak, számos szempontból azonban bírálható. Példaként említhető, hogy maguk az olajmonarchiák is különböznek egymástól. Amíg Kuvaitban az elmúlt két évtizedben jelentős, habár a rendszer struktúráját nem érintő változások zajlottak, addig Ománban szinte változatlan maradt a politikai rendszer.

1. táblázat: A közel-keleti rezsimek tipologizálása Kamrava alapján

Nem demokratikus rezsimek					Demokratikus rezsimek
Befogadó-populista	Szultanisztikus		Kirekesztő		Proto-demokráciák
	Olajmonarchiák	Civil-mítoszra épülő rezsimek	Katonai államok	„Mukhábarát” rezsimek	
Irak (1981–2003)	Bahrein	Jordánia	Algéria	Egyiptom	Izrael
Irán (1979)	Egyesült Arab Emirátusok	Marokkó	Szudán	Szíria	Jemen
Líbia (1969)	Katar			Tunézia	Libanon
	Kuvait				Palesztin Hatóság
	Omán				Törökország
	Szaúd-Arábia				

Forrás: Kamrava [1998: 65]

A táblázat a közel-keleti államok gazdasági reformjai alapján is elemezhető. A demokratikus politikai rezsimek között említett Izrael és Törökország gazdasági szempontból is másféle utat járt be. Izrael a high-tech termékek gyártására és exportálására

¹³ Ezt a nézetet némileg megkérdőjelezi, hogy Marokkó gazdaságában a foszfor értékesítéséből származó bevételek járadéknak tekinthetők, míg Jordánia jelentős összeget kap az Egyesült Államoktól, amely ugyancsak járadéknak tekinthető.

rendezkedett be, azonban a palesztin kérdés megoldatlansága súlyosan veszélyezteti a makrogazdasági stabilitást. Törökország szorosan kötődik az Európai Unióhoz az 1995-ben aláírt vámunió keretében.

Az ún. befogadó-populista államok jelentős lakossággal rendelkező, szénhidrogénekben gazdag járadékgazdaságoknak tekinthetők. Gazdasági modernizációs perspektíváikat azonban jelentősen befolyásolja, hogy eltérő okok miatt, de az exportbevételüket nem fordították a lakosság életszínvonalának emelésére, így mind a három országban jelentős a szegénység. Irakban a 2003-as háború óta sem állt helyre például a kőolajexport szintje.

Gazdasági szempontból az olajmonarchiák előtt álló legfőbb kihívás gazdasági szerkezetük diverzifikálása. Ennek a feladatnak egyelőre eltérő eredményekkel láttak neki. Katart, illetve az Egyesült Arab Emírátságok egyik emírségét, Dubájt lehet kiemelni, ugyanis az előbbi a pénzügyi szolgáltatások terén, míg az utóbbi a turizmus és az építőipar terén is óriási eredményeket tudott felmutatni. Kérdéses azonban, hogy a jelenlegi globális pénzügyi válság közepette mennyiben sikeres a diverzifikálás stratégiája. Mellesleg az öbölmenti monarchiák között egyre inkább elmélyülni látszik az integráció. Az idei év júniusában az Öbölmenti Együttműködés Tanácsának négy tagállama (Bahrein, Katar, Kuvait és Szaúd-Arábia) megállapodott a monetáris unió létrehozásáról, amelynek keretében közös pénzt vezetnek be, *halídzi* (magyarul öbölmenti) néven. A terv éles vitákat generált a szervezet tagállamai (például az Egyesült Arab Emírátságok) között, ugyanis szuverenitásuk feladásaként, Szaúd-Arábia pozícióinak megerősödéseként értelmezték. Az integráció sikerességét tehát nem pusztán a gazdasági problémák, hanem politikai ellentétek is akadályozhatják.

Jordánia és Marokkó ugyancsak járadékgazdaságoknak tekinthetők, de modernizációs perspektívájuk eltér az előbb említett olajmonarchiákétól. Az ezredfordulón mindkét állam ígéretes gazdasági reformokba kezdett, amelynek fő célja a fenntartható növekedés biztosítása.

KONKLÚZIÓ

A tanulmány rámutatott a közel-keleti államok előtt álló gazdasági és politikai kihívásokra. A Közel-Kelet gazdasági helyzetét jól jellemzi az a számadat, amely szerint 1980 és 2000 között az arab országok átlagos életszínvonala nem változott. Az életminőség javulására utal viszont az a tény, hogy az említett időszak alatt nyolc évvel nőtt a születéskori várható átlagos élettartam, illetve a csecsemőhalandóság a felére csökkent [Noland–Pack 2007: 1–2]. A politikai változásokat pedig jól szemlélteti az a tendencia, hogy a térség államaiban gombamódra szaporodnak a civil szervezetek és egyre növekvő szerepe van a médiának. Az előbbieken bemutatott gazdasági és politikai kihívások azonban jelenleg is létezőek, és megoldásra várnak. A közeljövőben a közel-keleti térség sajátosságai miatt nem remélhetünk mélyreható gazdasági és politikai reformokat. A palesztin kérdés megoldatlansága, az iraki biztonsági helyzet, illetve Irán regionális ambíciói hátráltatják a térség államainak valódi átalakulását. Az elmúlt években éppen az elmaradt reformok erősítették az iszlamisták helyzetét, azonban maguk sem képesek megoldani a térség XXI. századi kihívásait. A Közel-Kelet országaiban sem a nyugati mintára végrehajtott modernizációs törekvések,

sem a hagyományokra, az iszlám vallásra és kultúrára alapozott fejlődési modell nem hozott eredményeket.

A felmerült gazdasági kérdések nem választhatók el az autoritárius rezsimek tartós fennállásától. A közel-keleti elit valójában hatalmának konzerválásában érdekelt, és nem a mélyreható változásokban. Ezen a tendencián a növekvő külső nyomásgyakorlás sem tudott változtatni. A lakosság azonban a közvéleménykutatási adatok tanúsága szerint érdekelt a reformokban, és elégedetlen a fennálló helyzettel, ami végső soron veszélyezteti a rezsimek stabilitását. A XXI. század legfőbb kihívása a politikai és gazdasági reformok végrehajtása úgy, hogy a mesterségesen kialakult állami keretek fennmaradjanak, hiszen ellenkező esetben kaotikussá válna a Közel-Kelet, aminek legfőbb példáját Irak jelenti.

IRODALOM

- Ali, Ayaan Hirsi [2007]: *Az engedetlen*. Ulpius-ház, Budapest.
- Ayubi, Nazih N. [1996]: *Over-Stating the Arab State. Politics and Society in the Middle East*. I.B. Tauris, London.
- Badie, Bertrand [2000] : *The Imported State. The Westernization of the Political Order*. Translated by Claudia Royal. Stanford University Press, Stanford, California.
- Beblawi, Hazem [1987]: The Rentier State in the Arab World. In: Beblawi, Hazem –Luciani, Giacomo (eds.): *The Rentier State*. pp. 49–62. Istituto Affari Internazionali, New York.
- Bellin, Eva [2004]: The Political-Economic Conundrum: The Affinity of Economic and Political Reform in the Middle East and North Africa. *Carnegie Papers*, No. 53, November 2004.
- Brynen, Rex–Korany, Bahgat–Noble, Paul [1995]: Introduction: Theoretical Perspectives on Arab Liberalization and Democratization. pp. 3–27. In: Brynen, Rex–Korany, Bahgat–Noble, Paul (eds.): *Political Liberalization & Democratization in the Arab World*. Volume 1. Theoretical Perspectives. Lynee Rienner Publishers, Boulder, London
- Dodge, Toby [2006]: Iraq: the Contradictions of Exogenous State-Building in Historical Perspective. *Third World Quarterly*, 27(1): 187–200.
- Edwards, Beverley Milton [2006]: *Contemporary Politics in the Middle East*. Polity Press, Cambridge.
- Fallaci, Oriana [2002]: A düh és büszkeség. In: Kovács Zsuzsa–Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták*. pp. 160–183. Balassi Kiadó, Budapest.
- Gardner, Edward [2003]: *Creating Employment in the Middle East and North Africa*. International Monetary Found.
- Harik, Iliya [1990]: The Origins of the Arab State System. In: Luciani, Giacomo (ed.): *The Arab State*. pp. 1–29. Routledge, London
- Hinnebusch, Raymond [2007]: Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique. In: Volpi, Frédéric Cavatorta,

- Francesco (eds.): *Democratization in the Muslim World. Changing Patterns of Power and Authority*. pp. 11–33. Routledge, London and New York.
- Kamrava, Mehran [1998]: Non-democratic States and Political Liberalisation in the Middle East: a Structural Analysis. *Third World Quarterly*, 19(1): 63–85.
- Leca, Jean [1994]: Democratization in the Arab World: Uncertainty, Vulnerability and Legitimacy. A Tentative Conceptualization and Some Hypotheses. In: Salamé, Ghassan(ed.): *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World*. pp. 48–83. I.B. Tauris, London and New York.
- Lewis, Bernard [1990]: The Roots of Muslim Rage. *The Atlantic Monthly*. Sept. 1990.
- Lewis, Bernard [1998]: *The Multiple Identities in the Middle East*. Phoenix Press, London.
- Lewis, Bernard [2002]: *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East*. Weidenfeld & Nicolson, London.
- Lewis, Bernard [2004]: *Az iszlám válsága*. Európa Kiadó, Budapest.
- Moghadam, Valentine M. [2005]: Is Gender Inequality in Muslim Societies a Barrier to Modernization and Democratization? In: Hunter, Shireen–Malik, Huma (eds.): *Modernization, Democracy, and Islam*. pp. 98–116. Praeger, Center for Strategic and International Studies, Westport, Connecticut, London.
- Noland, Marcus–Pack, Howard [2007]: *The Arab Economies of a Changing World*. Peterson Institute for International Economics, Washington
- Norris, Pippa–Inglehart, Ronald [2002]: Islam & the West. Testing the 'Clash of Civilizations' Thesis. *Comparative Sociology*. 1(3–4): 235–265.
- Owen, Roger [2003]: *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*. Routledge, London.
- Richards, Alan–Waterbury, John [1996]: *A Political Economy of the Middle East*. Westview Press, Boulder, Oxford
- Rostoványi Zsolt [2002]: Nemzeti eszmék és folyamatok az iszlám világban. In: Balogh András (szerk.): *Nemzet és nacionalizmus*. pp. 19–158. Korona Kiadó, Budapest.
- Rubin, Barry [2002]: The Real Roots of Arab Anti-Americanism. *Foreign Affairs*, 81(6): 73–85.
- Said, Edward W. [2000]: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Salamé, Ghassan [1994]: Introduction: Where are the Democrats? Salamé, Ghassan (ed.): *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World*. pp. 1–22. I.B. Tauris, London and New York.
- Sen, Amartya [2003]: *A fejlődés mint szabadság*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Szigetvári Tamás [2004]: Közel-Kelet és Afrika a világgazdaságban. In: Majoros Pál (szerk.): *Világgazdasági régiók*. pp. 242–265. Perfekt Kiadó, Budapest.
- The Arab Human Development Report [2002]: *Creating Opportunities for Future Generations*. UNDP, RBAS, New York.
- The Arab Human Development Report [2004]: *Towards Freedom in the Arab World*. UNDP, RBAS, New York.
- The Arab Human Development Report [2009]: *Challenges to Human Security in the Arab Countries*. UNDP, RBAS, New York.
- Tibi, Bassam [2003]: *Keresztes háború és dzsiháid. Az iszlám és a keresztény világ*. Corvina Kiadó, Budapest.

Waterbury, John [1994]: *Democracy Without Democrats?: the Potential for Political Liberalization in the Middle East*. In: Salamé, Ghassan (ed.): *Democracy Without Democrats? The Renewal of Politics in the Muslim World*. pp. 23–47. I.B. Tauris, London and New York.